

Bartłomiej Grylak¹

Julia Nowacka²

Pod merytoryczną opieką płk. dr. hab. Marka Bodzianego, prof. AWL

LUDOBÓJSTWO W XX WIEKU

Streszczenie: *Ludobójstwo w XX wieku przyczyniło się do wielu tragicznych wydarzeń w historii ludzkości. Kilkadziesiąt lat życia populacji przyniosło wiele doświadczeń w prowadzeniu konfliktów, ale także ukazało prawdziwe oblicze człowieka. Należałoby wskazać, że zarówno działania wojenne, jak i konflikty kulturowe mają duży wpływ na rozwój i postrzeganie danego społeczeństwa. Srebrenica, Wielki Głód na Ukrainie oraz Sahara Zachodnia pod marokańskim panowaniem ukazują poważny problem, jakim jest ludobójstwo, które ma szeroki zakres działania. Artykuł pomaga dostrzec wydarzenia, w których ludzie są zmuszeni do podejmowania niecodziennych decyzji, które są i będą zapamiętane na całe życie. Podejmowane problemy ukazują nieludzkie sposoby traktowania człowieka, charakteryzują różne formy wyniszczania ludzkości oraz odzwierciedlają proces przymusowego przekształcania rolnictwa.*

Słowa kluczowe: *etniczność, kolektywizacja, ludobójstwo*

WSTĘP

XX wiek zapisał na kartach historii ludzkości wiele tragicznych wydarzeń. Jednym z wielu zjawisk bez wątpienia jest ludobójstwo, które przybierało różne formy destrukcji ludności. Przykładem jest tzw. Rzeź Wołyńska, która miała miejsce na Ukrainie w 1943 r., ale także okoliczności II wojny światowej, kiedy wystąpiła zagłada ludności ze względu na pochodzenie, kulturowość czy wyznanie. Ludobójstwo rozpatrywane jest w zasięgu globalnym. Przyczyn tej formy walki jest wiele: brutalność, okrucieństwo są cechami, które mocno definiują to zjawisko. Początek lat 20. do końca lat 80. ubiegłego stulecia wniósł do cywilizacji nowe otwarcie. Powstało wiele nowych dziedzin, a stare bardzo rozwinęły swój postęp. Ludzie zaczęli dostrzegać nowe możliwości, a akty ludobójstwa stale przypominało, że człowiek jest istotą, która generuje nie tylko pozytywne uczucia, ale także popada w konflikty, a w niektórych sytuacjach zabija lub poniża drugiego człowieka. Mogłoby się wydawać, że masowe zagłady ludności nie powinny mieć miejsca, wielu osobom nasuwa się zatem pytanie: dlaczego do takich sytuacji dochodzi? Warto dodać, że powstało na ten temat wiele raportów, dokumentacji i publikacji naukowych, które charakteryzują to zjawisko, jednakże warto przybliżyć ten problem i odpowiedzieć na kilka istotnych pytań w tym aspekcie. Priorytetowym elementem będzie wskazanie czynników, które wpływają na sposób postępowania

¹ Bartłomiej Grylak – student studiów II stopnia na kierunku Bezpieczeństwo narodowe na Wydziale Nauk o Bezpieczeństwie Akademii Wojsk Lądowych imienia generała Tadeusza Kościuszki.

² Julia Nowacka – studentka studiów II stopnia na kierunku Bezpieczeństwo narodowe na Wydziale Nauk o Bezpieczeństwie Akademii Wojsk Lądowych imienia generała Tadeusza Kościuszki.

przy dokonaniu ludobójstwa, ale także przybliżenie wydarzeń przed, podczas i po uczynieniu tych niechlubnych dokonań.

Najważniejszym celem jest zrozumienie czym jest ludobójstwo, dlatego należałoby zapoznać się z jego definicją, która zawiera kilka istotnych elementów. „Za zbrodnię ludobójstwa uważa się którykolwiek z czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych i religijnych:

- zabójstwo członków rodziny,
- spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy,
- rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia obliczonych na spowodowanie ich całkowite lub częściowe zniszczenia fizycznego,
- stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy,
- przymusowe przekazywanie dzieci członków z jednej grupy do innej grupy”³.

1. MASAKRA W SREBRNICY

Wojna domowa w dawnej Jugosławii spowodowała, że definicja ludobójstwa stale się rozwijała. Przyczyną tego były mordy i zbrodnie w tamtym okresie z powodu różnic etnicznych. W konsekwencji powstał termin „czystki etniczne”. Warto dodać, że okres wojenny w byłej Jugosławii generował potrzebę modernizacji aktów prawnych, w tym prawa międzynarodowego w zakresie ludobójstwa. Pojawiały się nowe znaczenia zagłady ludności, które były wyrażane również jako: czystki etniczne: gwałty z pobudek etnicznych, tortury, przymusowe cięższe, przymusowa prostytutka. Jeden z istotnych faktów w rozróżnieniu pospolitego przestępstwa od zbrodni przeciwko ludności zależał od wystąpienia znamion danego zjawiska. W przypadku ludobójstwa musiała być zrealizowane jedno z dwóch cech: „masowość” lub „intensywność inkryminowanych działań”⁴.

Priorytetowym elementem jest wskazanie przyczyn Masakry w Srebrenicy. W szczególności podwaliny pod późniejsze relacje pomiędzy takimi nacjami jak Serbowie, Bośniacy oraz Chorwaci, stworzyły lata 1939-1945. W głównej mierze współpraca Chorwacji, ale także chęci propagandystów z Bośni z tamtejszymi ofensywnymi zapędami niemieckimi spowodowały niedogodne powiązania przeciwko narodowi serbskiemu. Warto dodać, że w początkowej fazie II wojny światowej, armia niemiecka zwykle zrzeszała ludność chorwacką i bośniacką. Skutkiem tego były wyrządzane okrucieństwa wobec populacji serbskiej, co zostawiło na tej nacji ślad psychiczny. Trzeba jednak nadmienić, że sytuacja kulturowa w tamtym regionie była na tyle skomplikowana, że trudno było zapewnić tam stałe bezpieczeństwo. Agresja jugosłowiańskich nacji w tamtym okresie sprowadzała się do

³ J. Białoćerkiewicz, *PRAWO MIĘDZYNARODOWE PUBLICZNE*, „Zarys Wykładu”, Toruń 2007, s. 463.

⁴ *Ibidem*.

wzajemnej wymiany ognia, dochodziło do częstych ostrzałów domów, co w konsekwencji powodowało brak chęci do życia całego społeczeństwa bałkańskiego⁵.

Należałoby wskazać, że formułowanie etniczności w tamtym regionie było także zależne od organizacji międzynarodowych, takich jak NATO, które dopuszczało się szturmów na sprzęt wojenny Serbii czy też stawiennictwo ówczesnego Sekretarza Generalnego B. Ghalego. Pomoc Sojuszu Północnoatlantyckiego była odczuwalna, naród serbski został pozostawiony sam sobie. Znaczenie miały również zezwolenie USA na przeprowadzanie operacji przeciwko ludności serbskiej przez Chorwatów. Wsparcie okazywane przez amerykański rząd było skierowane do Sarajewa, późniejszej stolicy Bośni i Hercegowiny. Warto dodać, że zapoczątkowano rozwój i wzrost zbrojeń chorwackiej armii właśnie przez ten kraj. Wynikiem takich działań był rozwój serbskiej idei nacjonalistycznej. Poprzedzone było to wieloma zdarzeniami. Począwszy od skrajnych działań w charakterze napastowania, prześladowania, zamykania szkół serbskich, zaś najgorszym efektem były morderstwa. Tamtejsze wyzwanie kulturowe jak i religijne było skracane do najmniejszego stopnia: kościoły, punkty wyznaniowe zostawały wysadzane, burzone, zaś w szkołach nie pozwalano stosować pisma wschodnio-słowiańskiego. Bezlitosne działania były wymierzone bez względu na wiek, czy też płeć⁶.

Jedną z najbardziej krańcowych form ludobójstwa, które poprzedzało główne wydarzenie jakim była Masakra w Srebrenicy, a także, które mogło okazać się punktem zwrotnym w bronieniu swoich przekonań, wartości i idei przez Serbów, było stosowanie obozów zagłady, w których zginęło około 200 tys. osób. W tym przypadku destrukcji nie zostali poddani tylko Serbowie, ale także Romowie oraz Żydzi. Charyzmatem okazał się obóz w Jasenovacu, który przypomina o męczarniach oraz torturach narodu serbskiego. Ludobójstwo w regionie bałkańskim stale się szerzyło, stałe prześladowania narodu serbskiego w końcowym efekcie wcielały się w drogę religijną. Mówiło się, że Serbowie to potomkowie dawnych kapłanów chorwackich – z tego powodu czystki etniczne przeradzały się w mordowanie osób duchownych. Co więcej, powstawały kościoły chorwacko-ortodoksyjne, co przyczyniło się do również do propagandy tej nacji w prowadzonych intencjach kościelnych. Celnym spostrzeżeniem może być również wyrażanie braku poczucia winy przez byłego papieża Piusa XII odnośnie niesionej pomocy dla byłego Niezależnego Państwa Chorwackiego, ale także brak uwag, czy też potępienia działań wobec wszelkiej ludności dokonywanej przez Chorwatów⁷.

Według przeprowadzanych ocen oraz prowadzonej obserwacji społeczeństwa bałkańskiego przez niemieckich pełnomocników w okresie II wojny światowej, wynikało, że w związku z prześladowaniami zginęło około 700 tys. Serbów. Dla porównania danych, Serbscy zwolennicy, dokonując oceny tego ludobójstwa mówią o 800 tys. zamordowanych Serbach. Aby ukazać prawdziwą należytą nienawiść jednego narodu do drugiego, należałoby przedstawić statystyki dotyczące działaczy chorwackich. W tej sytuacji mówi się, że zostało zabitych około 80 tys.

⁵ M. Trawczyńska, *Geneza i konsekwencje konfliktu w Bośni i Hercegowinie w latach 1992–1995*, Wrocław 2009, s. 162.

⁶ *Ibidem*, s. 151.

⁷ *Ibidem*, s. 152.

Serbów. Społeczeństwo serbskie nie tylko zostało zmniejszone, lecz także wytworzyło to duże ilości chorób, stanów psychicznych⁸.

Region bałkański od czasów II wojny światowej przez kilkadziesiąt następnych lat pozostawał w różnorodnych konfliktach: etnicznych, terytorialnych i religijnych. Późniejsze wydarzenia wkroczyły na poziom wojny domowej, gdzie nadzieją na lepsze życie Serbów miał być Slobodan Milošević. Stał on na czele partii politycznej Liga Komunistów Jugosławii. Jego osoba miała znaczenie podczas rozpadu Jugosławii, ale także w odnowieniu narodu serbskiego⁹.

Masakra w Srebrenicy była poprzedzona kilkunastoma wydarzeniami, ale także ciągłą wojną domową w byłej Jugosławii. W 1991 r. powstała Bośnia i Hercegowina, którą zamieszkiwali przedstawiciele trzech nacji: Boszniacy (48%, muzułmanie), Serbowie (33%, prawosławni) i Chorwaci (15%, katolicy). Główną i najprawdopodobniej bezpośrednią przyczyną tego największego ludobójstwa było głosowanie ludowe z 1992 r., w którym jego uczestnicy postanowili, że odejdą od członkostwa już nieaktywnej federacji, ale także postanowienia o walce o niepodległość kraju. Wskutek tego zdarzenia, w Bośni i Hercegowinie wybuchła wojna domowa. Takie działania wytworzyły działania militarne ze strony Serbii, kiedy w tamtym okresie, po odbudowie tego narodu, to właśnie ten kraj odzyskał stabilizację po kilkunastu latach walk etnicznych. Serbowie stanowili większość w armii jugosłowiańskiej i po jej rozpadzie przejęli znaczną część sprzętu wojennego: od amunicji po kompletną broń. Skutkiem tego, wynikała dość pokaźna przewaga Serbów, zaś Chorwacja oraz Bośnia otrzymała od ONZ zakaz sprowadzania broni, w tej sytuacji pozostając niemal całkowicie bezbronnym¹⁰.

11 lipca 1995 r. miał miejsce największy akt ludobójstwa od czasów II wojny światowej. Srebrenica była jedną z sześciu stref bezpieczeństwa Bośni i Hercegowiny, która miała służyć jako teren wolny od morderstw i wojen. Miasto miało odgrywać rolę schronienia dla wszelakiej ludności. Odpowiedzialnym za zapewnienie bezpieczeństwa w tamtym rejonie był holenderski kontyngent wojskowy. Główne wydarzenie poprzedzone było wtargnięciem wojska bośniackiej „Republiki Serbskiej” do Srebrenicy. Następne dokonania sprowadziły się do pojmania sił ONZ i wzięcia ich jako zakładników oraz opanowania całego miasta. Około 25 tys. ludzi szukało kryjówek w pobliskich lasach i w bazie ONZ w Potočari. W kolejnych dniach zaczęły się pierwsze akty agresji oraz gwałty i morderstwa na uchodźcach. Eskalacja tych zdarzeń miała miejsce 12-16 lipca. Doszło wówczas do około 8 tys. morderstw na muzułmańskich mężczyznach i chłopcach. Po dokonanych morderstwach, za które odpowiedzialni byli Ratko Mladić i Radovan Karadžić dochodziło do otwierania grobów i mogił, aby zatuszować swoje działania poprzez zmianę miejsca pochówku oraz rozproszanie szczątków zwłok po różnych terenach. Okazało się, że osobą, która wywołała takie okoliczności był szef wojskowy Ratko Mladić, który nieustająco mówił o nienawiści do muzułmanów. Nazywał ich „Turkami”, a konsekwencje swoich działań tłumaczył tym, że jest to odwet za porażkę w bitwie na Kosowym Polu, po którym Serbia znalazła się pod rządami Im-

⁸ *Ibidem*, s. 151.

⁹ *Ibidem*, s. 154.

¹⁰ P. Mrówka, *Masakra w Srebrenicy – zaniechania i okrucieństwo*. Dostępne pod adresem: <https://histmag.org/Masakra-w-Srebrenicy-zaniechania-i-okrucienstwo-11433/> [dostęp: 01.01.2021].

perium Osmańskiego. Po ponad 25 latach rząd Serbii oraz ludność stale nie uznaje Masakry w Srebrenicy jako ludobójstwa. Szkoły, pomniki w miastach serbskich noszą imiona generałów, dowódców, zbrodniarzy wojennych, którzy uznawani są za wybawców narodu. Współcześnie wiele osób częściowo odpowiedzialnych jak i powiązanych z tym ludobójstwem jest aktywna politycznie lub ma swój wkład przedsiębiorczy¹¹.

Społeczność muzułmańska, czy chociażby chrześcijanie krytycznie wypowiadają się o działaniach ONZ w tamtym okresie. Był to pierwszy przypadek w historii, gdy siły pokojowe zostały pojmane i nie miały żadnego wpływu na bieg wydarzeń oraz wydawały swoich podwładnych. Znaczna część osób, które straciły swoich bliskich, nie otrzymały odszkodowania. Do dziś w Bośni mówi się o odpowiedzialności organizacji międzynarodowych, a nawet wsparciu ich w ludobójstwie. Tamtejsze społeczeństwo oraz instytucje działają we współpracy serbsko-bośniackiej. Główni sprawcy stanęli przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym¹².

Kiedy Radovan Karadžić stanął przed Trybunałem ds. Zbrodni w byłej Jugosławii w Hadze, swoją linię obrony usprawiedliwiał tym, że Serbia była gotowa na podział władzy w tamtym okresie, lecz muzułmanie walczyli o doprowadzenie do fundamentalistycznego islamu. Karadžić nazywał ich „wilkami w owczej skórze, którzy stoją z ramionami we krwi”. Przywódca inicjował współpracę, życie z muzułmanami, ale nie życie pod ich rządami. Swoją linię obrony argumentował faktem nieistnienia planu przeprowadzenia ludobójstwa lub czystek etnicznych. Argumentował, że chciał tylko i wyłącznie doprowadzić do pokoju w Jugosławii. Bronił nie siebie, lecz małego narodu, który cierpiał przez kilkanaście lat. W odczuciu Radovana Karadžicia, największy ból sprawiło to, że Bośnia odłączyła się od Jugosławii, gdzie większość społeczeństwa bośniackiego jest rodowitymi Serbami¹³. Na podstawie wyników prowadzonego śledztwa, Radovan Karadžić został posądzony za ludobójstwo w Srebrenicy, ale także za kampanię terroru wobec muzułmanów, Chorwatów oraz wszelkie dokonania w Bośni i chęci doprowadzenia w Serbii do czystego etnicznego państwa poprzez stosowanie obozów, tortur, morderstw itd.¹⁴.

2. WIELKI GŁÓD NA UKRAINIE

Mówiąc, czy też pisząc o zbrodniach, do których dochodziło w XX w., należy również pamiętać o Wielkim głodzie na Ukrainie, nazywanym także Hołodomorem. Była to jeszcze większa masowa zagłada niż Masakra w Srebrenicy. W języku ukraińskim „hołodomor” oznacza „zamorzenie głodem”, które miało miejsce w latach 1932-1933. Zostało wywołane przez komunistyczne władze Związku So-

¹¹ T. Bray, *25 lat po masakrze w Srebrenicy. „Europa zawiodła”*. Dostępne pod adresem: <https://www.dw.com/pl/25-lat-po-masakrze-w-srebrenicy-europa-zawiod%C5%82a/a-54130742> [dostęp: 02.01.2021].

¹² <https://www.youtube.com/watch?v=mLsq0Rk8jnA> [dostęp: 02.01.2021].

¹³ J. Van Grieken-Barylanka, *Broni się, atakując muzułmanów*. Dostępne pod adresem: <https://dziennikpolski24.pl/broni-sie-atakujac-muzulmanow/ar/2724298> [dostęp: 02.01.2021].

¹⁴ *Ibidem*.

cialistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Jego nasilenie było widoczne szczególnie w dawnej Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (Ukraińska SRR)¹⁵. Bez wątpienia, wydarzenie to zostało uznane za wstrząsającą zbrodnię, dokonaną przeciwko ludności ukraińskiej oraz całej ludzkości.

Reżim komunistyczny pod dowództwem Józefa Stalina (Sekretarza Generalnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego), aby uniknąć rewolucyjnych ruchów na Ukrainie oraz jakichkolwiek sprzeciwów wobec Moskwy, doprowadził Ukrainę, która od wieków mogła żyć głównie dzięki uprawie roli, rolnictwu do powszechnej zagłady – masowego, sztucznie wywołanego głodu. Odbyło się to poprzez rekwizycję wszelkich zapasów zbóż. Następnym krokiem była całkowita izolacja Ukraińców, co doprowadziło do zgonów z głodu¹⁶.

Działania te skutkowały całkowitym rozpadem więzi międzyludzkich i dezorganizacji życia społecznego. Dochodziło do kradzieży, samobójstw i morderstw, a dzieci zaczynały puchnąć z głodu. Pola uprawne i drogi były usłane ciałami zmarłych. Podczas wymienionych wydarzeń dochodziło również do aktów kanibalizmu¹⁷. W literaturze można dostrzec informacje dotyczące spadku podczas kolektywizacji pogłowia zwierząt gospodarskich o kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt procent. Przykłady tego są następujące: konie: spadek z 34,0 mln do 16,6 mln sztuk, bydło: spadek z 68,1 mln do 38,6 mln sztuk, owce i kozy: spadek z 147,2 mln do 50,6 mln sztuk, świnie: spadek z 20,9 mln do 12,2 mln¹⁸. Stalin mówił, że tak wielki spadek liczby zwierząt gospodarskich był skutkiem poczynań kułaków (dawniej bogatych chłopów, prowadzących gospodarstwa rolne, jednocześnie zatrudniający pracowników najemnych do sezonowych prac na polach uprawnych), którzy osobiście unicestwiali swój dobytek (konie i bydło) oraz namawiali innych chłopów do uboju zwierząt, aby te nie mogły trafić do gospodarstw kolektywnych¹⁹. Co więcej, rolnicy przed przymusowym wejściem do obozu zagłady – szczególnie w pierwszym okresie klęski głodowej, zarzynali swoje zwierzęta lub próbowali je sprzedać bądź wymienić. Nowoutworzone kołchozy nie były odpowiednio przygotowane, nie posiadały odpowiednio przygotowanych stajni i obór, a nasilająca się kolektywizacja przypadła na okres jesienno-zimowy, co doprowadziło do tego, że zwierzyna przebywająca na wolnym powietrzu sama padała z zimna, głodu oraz panujących chorób²⁰. Warto przytoczyć jeden osobliwy przykład bezwzględności i niegodziwości tysięcy – oficjalnych przedstawicieli partii i rządu mający przeprowadzić kolektywizację (przywódcy grup złożonych z około dziesięciu członków nazywani byli dwudziestopięciotysięcznikami). „Głód jednak nie zna litości i ludzie stojący na progu śmierci głodowej stali się bezlitośni dla wszelkich stworzeń, łącznie ze słowikami. Nie bacząc na legendę (chłopi ukra-

¹⁵ Parlament Europejski – Komunikat prasowy, *Wielki głód na Ukrainie był zbrodnią przeciwko ludzkości*. Dostępne pod adresem: <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+IM-PRESS+20081022IPR40408+0+DOC+PDF+V0//PL&language=PL> [dostęp: 04.01.2021].

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ S. Fertacz, *Osaczyć i sterroryzować: na marginesie wspomnień Mirona Dolota o Wielkim Głodzie na Ukrainie*, Katowice 2015.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

ińscy uważali, że zabicie słowika sprowadzi nieszczęście na wieś), nieszczęsne ludzkie wraki zaczęły polować na słowiki tak samo jak na wszystkie inne ptaki...”.

Bez wątplenia, jednym z głównym celów władz Związku Radzieckiego była kolektywizacja rolnictwa. Jej początki miały miejsce już w latach 1929-1930. W konsekwencji ludność wiejska Ukraińskiej SRR wykazała się czynnym i biernym oporem przeciwko temu zjawisku. Jednakże, aby wprowadzenie komunistycznego ustroju zakończyło się powodzeniem, władze ZSRR celowo sprowokowały w latach 1932-1933 powstanie masowego głodu. Według różnych badań, szacuje się, że Hołodomor doprowadził do śmierci głodowej oraz idącymi za nią skutkami – wycieńczeniem fizycznym, różnymi chorobami czy kanibalizmem (od 7 do 10 mln osób²¹, z czego uważa się, że minimum 3,3 mln ludzi w Ukraińskiej SRR). Liczba ofiar podawana jest przez wielu badaczy jako termin szacunkowy. Spowodowane to jest skrupulatnym ukrywaniem oraz fałszowaniem danych statystycznych poprzez funkcjonariuszy reżimu stalinowskiego. Stąd też w różnorodnych źródłach można odnaleźć różniące się od siebie dane statystyczne ofiar zmarłych w wyniku Wielkiego Głodu. Co ciekawe, informacje dotyczące klęski głodowej zaczęły przepływać do Europy zachodniej dopiero po upadku ZSRR w 1991 r. Można przytoczyć przykład, że Ukraińska Partia Komunistyczna do dziś zaprzecza istnieniu Wielkiego Głodu²². Radzieckie władze skrupulatnie likwidowały ślady powstałe na wskutek kolektywizacji. GPU – policja polityczna w Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (RFSRR), kategorycznie zabraniała urzędnikom podawania przyczyny zgonów, jaką był głód. Wiosną 1933 r. liczba zgonów nabrała masowego tempa, przestano wydawać akty zgonów, a ofiary zostawały po prostu zakopywane. W szczycie Wielkiego Głodu śmiertelność wynosiła 25 tys. osób dziennie, 1 tysiąc osób na godzinę, 17 osób na minutę²³. Masowe zagłady ocenia się również na od 4 do 7 mln osób, ale też niekiedy podawane są dane od 8 do 10 mln osób²⁴. Głód doprowadził do spustoszenia całych wsi. Dochodziło do wcześniej już wspomnianych aktów kanibalizmu. Zdarzało się również tak, że rodzice niemogący patrzeć na cierpienie swoich dzieci, zabijali najpierw je, a później siebie. Początki Hołodomoru przejawiały w ludności jeszcze ludzkie uczucia – chłopcy starali się pomagać sobie nawzajem, jednakże z czasem oraz nasilającym się głodem przestało to być możliwe i każdy człowiek walczył o własne przetrwanie. Prawdą jest to, że śmierć ponieśli najbardziej uczciwi i pracowici, ale przede wszystkim niewinni ludzie.

Józef Stalin zaczął wdrażać politykę konfiskaty zboża już w 1928 r, aby w jak największym stopniu ograniczyć swobodę chłopów. Wraz z tymi działaniami, prowadzono brutalną kampanię w stosunku do kułaków – wielkich właścicieli ziemskich, po których już wtedy spodziewano się oporu wobec kolektywizacji. Józef Stalin głosił, że jego polityka to „likwidowanie klasy kułaków” – według niego

²¹ O. Wasiuta, *Czy zbrodnia ludobójstwa na Ukrainie w latach 1932-1933 to mit?*, Olsztyn 2007, s. 8.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ R. Dzwonkowski, *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947)*, s. 8. Dostępne pod adresem: <http://old-panol.ipan.lublin.pl/wydawnictwa/THist9/Dzwonkowski.pdf> [dostęp: 04.01.2021].

byli oni wrogiem klasowym wsi²⁵. Autoryzowana przez reżim historia Partii Komunistycznej zanotowała: „chłopi wygnali kułaków z ich ziemi, rozkułaczyli ich, zabrali ich zwierzęta i maszyny oraz poprosili władzę sowiecką o aresztowanie i deportowanie kułaków”²⁶.

Zgłębiając wiedzę oraz powracając do historii można zauważyć, iż jest to następstwo zbrodni carskich takich jak: wielokrotne morderstwa dokonane przez „oddziały SS” Iwana Groźnego – Opriczninę, utopienie 10 tys. krymskich Tatarów na rozkaz Katarzyny II Wielkiej, dokonana przez Mikołaja I eksterminacja ukraińskich katolików i polskich narodowych liderów, czy całe serie pogromów Żydów²⁷. Powyższe wydarzenia posiadają swoje odzwierciedlenie w historii Związku Radzieckiego w formie zagłady narodu Inkerów (narodu pochodzenia fińskiego, zamieszkującego nad Newą między Zatoką Fińską a jeziorem Łagoda – w 1942 r. 30 tys. Inkerów zostało wysiedlonych na Syberię), Republiki Tatarów Krymskich, bałtyckich narodów Litwy, Estonii i Łotwy, dońskich i kubańskich kozaków. Bez wyjątku, każde z wyżej wymienionych poczynań jest częścią długofalowej polityki likwidacji narodów nierosyjskich, poprzez wyeliminowanie poszczególnych grup²⁸.

Ukraina była południowo-zachodnią częścią ZSRR, a jej obszar był równy obszarowi Włoch i Francji, zamieszkały przez około 40 mln osób. Sama w sobie była nazywana spichlerzem Rosji. Dzięki swojemu położeniu geograficznemu była strategiczną drogą do ropy naftowej Kaukazu, Iranu oraz całego świata arabskiego. Oczywiście było to, że tak długo jak Ukraina pozostanie narodową jednością, jej mieszkańcy będą nazywać się Ukraińcami i będą dążyć do jej niepodległości i tak długo Ukraina będzie bezpośrednim zagrożeniem dla ZSRR. Logiczne zatem wydaje się, że przywódcy komunistyczni bardzo mocno skupiali się na zrusyfikowaniu niezależnego członka ich „Związku Republik” oraz byli gotowi na to, aby całkowicie dopasować go do swojego modelu polityki jednego rosyjskiego narodu²⁹. Uznano, że Ukraińiec nigdy nie był i nie będzie Rosjaninem. Różniło ich wiele: religia, kultura, język, a nawet temperament. Sprzeciwiał się kolektywizacji, dlatego szczególnie istotne było dostosowanie ludności ukraińskiej do „prokrustowego szablonu idealnego sowieckiego człowieka”.

Konkludując analizę Wielkiego głodu na Ukrainie, można wyróżnić kilka kroków jakie zastosowała władza komunistyczna, aby unicestwić państwo ukraińskie. Pierwszym z nich była likwidacja inteligencji – mózgu narodu. Deportowano, więziono, a w dalszej kolejności mordowano i zsyłano na Syberię pisarzy, nauczycieli, myślicieli, artystów czy przywódców politycznych. Była to bezwzględna i brutalna zagłada ukraińskiej inteligencji. Drugi atak był atakiem przeciwko Cerkwi. Zlikwidowano ukraińską Autokefaliczną Cerkiew Prawosławną, zamordowano też jej metropolitę. Mordowano księży oraz zakonników. Był to drugi cios, cios w „duszę narodu”. W konsekwencji miało to mieć istotny wpływ na „inteligencję naro-

²⁵ T.E. Woods Jr., *Wielki głód na Ukrainie*, tłum. P. Kot, Instytut Misesa – Fundacja Instytut Ludwiga von Misesa, 2004, s. 3. Dostępne pod adresem: https://mises.pl/wp-content/uploads/2014/03/Woods_Wielki-glod-na-Ukrainie.pdf [dostęp: 04.01.2021].

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ J. Moklak (red.), *Nowa Ukraina – sowieckie ludobójstwo w Ukrainie*, Kraków-Przemyśl 2008, s. 36.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

du". Krok trzeci był uderzeniem w rolników – niezależnych chłopów, kwintesencję tradycji: folkloru, muzyki, literatury, języka ojczystego, skarbnicy ducha narodo-
wego Ukrainy. Środek, którym starano się zniszczyć ludność ukraińską był jednym z najokrutniejszych, jakie człowiek może sobie wyobrazić – zniszczenie głodem. Ostatnim, czwartym krokiem w tejże zagładzie była próba zatarcia, a ostatecznie rozproszenie Ukraińców w całej Europie zachodniej oraz osadzanie wśród Ukraińców osób innych narodowości³⁰.

Były to główne kroki w wyniszczeniu narodu ukraińskiego, w tym akty bestialstwa i brutalności. Nasuwa się wiele pytań związanych z powyższymi masowymi mordami. Dlaczego mordowano ludzi? Dlaczego mordowano ich w tak bestialski sposób? Dlaczego wciąż mordowano ludzi mimo tak wysoko rozwiniętej cywilizacji? Wydawałoby się, że istniało wiele sposobów na pokojowe rozwiązanie konfliktów czy też sporów politycznych. Pozostaje jedynie spekulować nad innymi możliwymi rozwiązaniami oraz pamiętać o ofiarach Wielkiego Głodu.

3. SAHARA ZACHODNIA POD MAROKAŃSKIM BUNTEM – ZAPOMNIANE LUDOBÓJSTWO

Sahara Zachodnia położona jest w północno-zachodniej części Afryki. Graniczy z Marokiem na północy, z Mauretanią na wschodzie oraz południu, z Algierią na północnym-wschodzie, a jej wybrzeże zachodnie leży nad Atlantykiem³¹. Już od XV w. próby opanowania jej terytorium podejmowali Hiszpanie i Portugalczycy. Zanim Sahara Zachodnia zaczęła domagać się niepodległości, przypadła w udziale Hiszpanom. Prawo Hiszpanów do tego obszaru potwierdziła konferencja w Berlinie z 1885 r. Jednak wskutek oporu lokalnej ludności Sahrawi, Sahara Zachodnia stała się kolonią hiszpańską dopiero w 1936 r., kiedy wojska hiszpańskie z pomocą francuskich spacyfikowały cały region. Dlatego też w tamtym czasie nazywana była Saharą Hiszpańską, będącą jednocześnie jednym z obszarów współczesnego świata o nieuregulowanym statusie politycznym³².

Panowanie Hiszpanii miało swój kres w latach 70. XX w., wraz z końcem rządów gen. Franco. Niewspółmiernie przyczyniło się do tego również zorganizowanie się saharyjskiego ruchu wyzwolenczego Front Polisario. Ruch ten powstał na terenie Algierii 10 maja 1973 r. Była to wojskowa i polityczna organizacja niepodległościowa na terenie Sahary Zachodniej. Polisario prowadził zbrojną walkę przeciwko Hiszpanii aż do 1975 r. Większym zagrożeniem dla Sahrawi okazały się jednak Maroko i Mauretania. Gdy kolonie Hiszpanii zaczęły się wycofywać, Maroko wykorzystało tę słabość i podjęło wraz z Mauretanią inwazję Sahary. Władze Maroka dążyły do przyłączenia do swojego terytorium Ifni, Sahary Zachodniej, Ceuty i Melilli oraz Tangeru. Na terenie Sahary Zachodniej zaczęły powstawać organizacje dążące do przyłączenia się do Maroka. Miało to zarówno aspekt polityczny jak

³⁰ *Ibidem*, s. 37-38.

³¹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:62012TJ0512&from=PL> [dostęp: 05.01.2021].

³² S. Chazbijewicz, *Polityczny konflikt o terytorium Sahary Zachodniej*, Olsztyn 2010, s. 337.

i militarny. W połowie lat 70. XX w. Maroko zaczęło czynnie działać w kierunku aneksji Sahary Zachodniej³³.

Istotnym wydarzeniem w konflikcie był zorganizowany w 1975 r. tzw. Zielony Marsz. Marokański król Hassam II posłużył się słabością w tamtym czasie państwa hiszpańskiego i wprowadził wojsko marokańskie, liczące 350 tys. żołnierzy (niektóre źródła podają 300 tys. żołnierzy) przez zieloną granicę Sahary Zachodniej. Marokańskie wojsko likwidowało Saharyjczyków i podejrzanych o sojusz z nimi. „Inwazja marokańska (i w początkowej fazie konfliktu również mauretańska) była aktem niezwykle brutalnym, bombardowano nawet obozy cywilów uciekających przed wojną, mordowano kobiety i dzieci”³⁴.

Hiszpanie mający przed sobą wizję wojny z Marokiem, wycofali swoje kolonie i nie przeprowadzili referendum niepodległościowego. W konsekwencji Sahara Zachodnia została podzielona na dwie części – północą, należącą do władz marokańskich oraz południową, należącą do władz mauretańskich. W dalszej części konfliktu Front Polisario zajął się prowadzeniem walki zbrojnej przeciwko Maroko i Mauretanii. Rok 1976 mógłby wydawać się obiecującym rokiem dla Sahary Zachodniej, ponieważ członkowie Polisario ogłosili niepodległość narodu na nadzorowanym przez siebie obszarze, noszącym nazwę Saharyjska Arabska Republika Demokratyczna³⁵. Władze marokańskie nie zostawiły działań Frontu bez odpowiedzi. Wskutek m.in. zrzucania napalmu, śmierć poniosło wiele niewinnych osób. Saharyjczycy, z niepodległościowym nastawieniem, nie chcieli zostać zmuszeni do przeniesienia się do innego państwa, dlatego odchodzili ze swoich terenów i uciekali często w głąb pustyni, z myślą o przeżyciu. Jednakże wojska marokańskie atakowały Saharyjczyków z powietrza – m.in. bombami kasetonowymi czy białym fosforem³⁶.

W 1979 r. Mauretania zawarła pokój z Frontem Polisario, natomiast w 1984 r. uznała Saharę Zachodnią za niepodległy podmiot. Wojna Frontu Polisario z Marokiem trwała nieprzerwanie do 1991 r., kiedy dzięki interwencji ONZ doprowadzono do zawieszenia broni. Zawarcie pokoju oznaczało teoretyczny koniec wojny.

Ciągnący się spór pomiędzy Maroko, Mauretanią, a Frontem Polisario o tereny Sahary Zachodniej zmusił Organizację Narodów Zjednoczonych do interwencji, która powołała specjalną misję, mającą na celu przeprowadzenie referendum, mającego określić przyszłość tego terytorium. Co ciekawe, w misji tej od 1991 r. uczestniczy również Rzeczpospolita Polska³⁷. Organizacja Narodów Zjednoczonych od lat dąży do zapewnienia warunków Saharyjczykom do emancypacji politycznej i samookreślenia, a szczególnie na drodze powszechnego referendum, dotyczącego politycznego statusu Sahary Zachodniej. ONZ zakwalifikował Saharę Zachodnią jako terytorium niesamodzielne, czyli takie, które na mocy postanowień rozdziału

³³ A. Kosidło, *Saharyjska Arabska Republika Demokratyczna – państwo na wygnaniu*, Gdynia 2014, s. 177.

³⁴ 7 Dni Afryka: *Wszystko o Saharze Zachodniej – wywiad z Bartkiem Sabelą*. Dostępne pod adresem: <http://afryka.org/wszystko-o-saharze-zachodniej-wywiad-z-bartkiem-sabela/> [dostęp: 05.01.2021].

³⁵ A. Kosidło, *op. cit.*, s. 177-180.

³⁶ *Ibidem*, s. 177.

³⁷ <https://www.wojsko-polskie.pl/weterani/articles/historia-misji-n/2020-05-145-misja-narodow-zjednoczonych-na-rzecz-referendum-w-saharze-zachodniej/pdf/> [dostęp: 05.01.2021].

XI Karty Narodów Zjednoczonych powinno ulec dekolonizacji³⁸. Działania prowadzone w tym zakresie przez Organizację Narodów Zjednoczonych nie doprowadziły jednak do osiągnięcia wyznaczonego celu, lecz do zawieszenia broni między stronami wojny wyzwolenczej w Saharze i zminimalizowania terrorku państwowego w stosunku do ludności cywilnej³⁹.

Obecnie Sahara Zachodnia podzielona jest na dwie części: zachodnią oraz wschodnią. Ta pierwsza znajduje się pod władzą marokańską, druga natomiast (1/3 obszaru) Frontu Polisario.

Jednym z negatywnych skutków, jakie niosą za sobą konflikty zbrojne są emigracje, często bezpowrotne. Saharyjczycy są uchodźcami, jednakże uchodźcy mają prawo do powrotu do miejsca, które opuścili, mogą osiedlić się w kraju, do którego przybyli oraz są uprawnieni do tego, aby przesiedlać się do krajów trzecich. Zgodnie z Konwencją Genewską z 1951 r. nie powinni być traktowani gorzej niż obywatele kraju, w którym się osiedlą. Podczas wojen mieszkańcy danego obszaru często szukają schronienia w innych miejscach. Podobnie było w przypadku Sahary Zachodniej. Najwięcej Saharyjczyków bo aż 250 tys. zamieszkuje tereny okupowane, 160-200 tys. obozy uchodźców na terenie Algierii, a pozostała część (trudno określić jaka jest dokładna liczba tych osób) rozmieszczona jest w ościennych krajach afrykańskich: Mauretanii, Mali oraz w krajach Europy zachodniej, głównie w Hiszpanii⁴⁰.

Trwający już przeszło czterdzieści lat konflikt na obrzeżach Afryki nigdy nie był wielką, spektakularną wojną, którą szeroko zainteresowałyby się media. Nie można go porównać do działań wojennych w Wietnamie, czy Afganistanie, gdyż liczący niespełna pół miliona naród Saharyjczyków nie posiada zbyt wielu sojuszników. Maroko zwykle kojarzy się z plażą i beztrudnymi wakacjami, a nie z konfliktami zbrojnymi. W wywiadzie z Bartkiem Sabelą „7 dni Afryka: Wszystko o Saharze Zachodniej” zostało powiedziane jak okrutne i brutalne są poczynania wobec Saharyjczyków z ręki Marokańczyków. „(...) dzieją się potworne rzeczy. Naprawdę potworne. Rozmawiałem z wieloma ofiarami marokańskich władz, w tym także z kobietami. Repertuar marokańskich oficerów śledczych jest imponujący, to tortury rodem ze średniowiecza. A najgorsze jest to, że trudno spotkać Saharyjczyka, który by ich nie doświadczył. Wstrząsające jest też to że na terenie Sahary Zachodniej działa misja pokojowa ONZ – MINURSO. Jest jedyną misją działającą w rejonie konfliktu, która nie ma mandatu do monitorowania praw człowieka. Marokańczycy są zupełnie bezkarni. Te demonstracje, krwawo tłumione przez władze, odbywają się często dosłownie pod oknami misji ONZ”⁴¹. Powyżej zacytowany fragment może nakreślić jedynie część tego, jak bestialskie akty są kierowane w stronę człowieka ze strony człowieka. Ciężko jest sobie wyobrazić, iż Marokańczycy są wręcz bezkarni w tym co robią.

Konflikt zbrojny pomiędzy powyższymi narodami a Saharą Zachodnią doprowadził do śmierci oraz torturowania tysięcy Saharyjczyków. I choć teoretycznie

³⁸ M. Skuczyński, *Działania Organizacji Narodów Zjednoczonych na rzecz dekolonizacji i pokoju w Saharze Zachodniej*, Poznań 2016, s. 140.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *7 Dni Afryka (...)*.

⁴¹ *Ibidem*.

Wojna o Saharę Zachodnią skończyła się w 1991 r., to nawet przytoczony wywiad z 2016 r. wskazuje, że obszar ten nadal jest podzielony, a Saharyjczycy są nadal zagrożeni. Zdecydowana część z nich nie mieszka na obszarach swojego rdzennego terenu, ale stała się uchodźcami. Sahara Zachodnia podzielona jest niejako na dwie części: część okupowaną przez Maroko i marokańskie władze oraz część obozów dla uchodźców i tereny poza kontrolą Maroka⁴². Wiele artykułów pisanych w ciągu ostatnich kilku lat również nawiązuje do tego, że Saharyjczycy nadal nie mogą czuć się bezpiecznie. Wizja ta, jest o tyle złożona, że rdzenni mieszkańcy nie mają możliwości do obrony, a pomoc otrzymywana często staje się bezskuteczna.

Kluczowe problemy polityczne z jakimi boryka się rdzenna ludność Sahary zostały ujęte w Raporcie Sekretarza Generalnego ONZ – UNSG 2018. Raport przedstawia nieustające naruszania praw człowieka, odnoszące się do autochtonicznej Sahary Zachodniej:

- a) tortury oraz nieludzkie traktowanie pozbawionej wolności ludności Sahary dokonywane przez organy Maroka, w tym również czynne uniemożliwianie jej dostępu do pomocy medycznej;
- b) naruszenia praw do sprawiedliwego i bezstronnego procesu;
- c) zgłaszanie przez organizacje praw człowieka trudności w zarejestrowaniu ich działalności przed marokańskimi organami;
- d) naruszenia praw do zgromadzeń;
- e) dyskryminacja ludności dotycząca dostępu do praw socjalnych, ekonomicznych czy kulturowych⁴³.

Z najnowszych informacji wynika, że w listopadzie 2020 r. zostało unieważnione zawieszenie broni, a wojna została być może wznowiona. Jak podają źródła internetowe, 14 listopada 2020 r. prezydent Sahary Zachodniej Brahim Ghali oficjalnie zerwał pakt, a wznowienie wojny rozpoczętej przeszło czterdzieści lat temu stało się prawdopodobne⁴⁴.

PODSUMOWANIE

XX w. był wiekiem, który został zapamiętany jako śmiercionośny okres dla ludzkości. Wydarzenia historyczne, takie jak I i II wojna światowa, czy mniej nagłośnione akty ludobójstwa, jak opisane w artykule: Masakra w Srebrenicy, Wielki Głód na Ukrainie czy Wojna o Saharę Zachodnią, są wydarzeniami, które być może mogłyby nie dojść do skutku, bądź mogły one przybrać łagodniejszą formę. Dlaczego więc dochodziło do tak wielu aktów ludobójstwa? Na te pytanie starają się odpowiedzieć naukowcy oraz badacze i nadal starają się ustalić przyczyny. Jak zostało ujęte we wstępie, na temat ludobójstwa powstało wiele raportów, dokumentacji, literatury naukowej, które w szczegółowy sposób starają się wyjaśnić samo zjawie-

⁴² *Ibidem*.

⁴³ K. Szepelak, *Sprawa Sahary Zachodniej – znaczenie instytucji sądowych Unii Europejskiej dla stosowania mechanizmu ocen skutków ochrony praw człowieka w sferze stosunków handlowych z państwami trzecimi*, Kraków 2010, s. 169.

⁴⁴ D. Sipiński, *Rozejm w Saharze Zachodniej zerwany. Będzie wojna?*. Dostępne pod adresem: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1978894,1,rozejm-w-saharze-zachodniej-zerwany-będzie-wojna.read> [dostęp: 06.01.2021].

ska, jak i przyczyny jego powstania. Nie sposób jest odpowiedzieć jednoznacznie na wyżej zadane pytanie. Wydaje się, że przelewanie ludzkiej krwi już nie będzie miało miejsca, jednakże nie można zapominać o wojnie w Iraku, Afganistanie, czy wojnie, która może zostać wznowiona we wcześniej wspomnianej Saharze Zachodniej. Wiele organizacji działa i wspiera zagrożone narody, m.in. ONZ i jej misje (np. MINURSO – Operacja Narodów Zjednoczonych na rzecz Referendum w Saharze Zachodniej oraz operacja pokojowa działająca od 1991 r. na rzecz Sahary Zachodniej). Analizując dopuszczanie się aktów ludobójstwa na przestrzeni minionego stulecia, należy pamiętać o tym, że współcześnie wojna może wybuchnąć w każdym momencie i bez ostrzeżenia. Dlatego tak ważne jest zwalczanie tego zjawiska i wspieranie krajów, w których zjawiska te występują. Należy również pamiętać, że istnieje wiele zapomnianych egzekucji wykonywanych na ludziach w okrutny sposób, które trwają do dnia dzisiejszego. Niniejszy artykuł przedstawia jedynie część tego, jak mocno człowiek potrafi skrzywdzić drugiego człowieka ze względu na wyznanie, kulturę, kolor skóry czy poglądy.

BIBLIOGRAFIA

Pozycje zwarte

1. Białocerkiewicz J., *PRAWO MIĘDZYNARODOWE PUBLICZNE*, „Zarys Wykładu”, Toruń 2007.
2. Chazbijewicz S., *Polityczny konflikt o terytorium Sahary Zachodniej*, Olsztyn 2010.
3. Fertacz S., *Osaczyć i sterroryzować: na marginesie wspomnień Mirona Dolota o Wielkim Głodzie na Ukrainie*, Katowice 2015.
4. Kosidło A., *Saharyjska Arabska Republika Demokratyczna – państwo na wygnaniu*, Gdynia 2014.
5. Moklak J. (red.), *Nowa Ukraina – Sowieckie ludobójstwo w Ukrainie*, Kraków-Przemyśl 2008.
6. Skuczyński M., *Działania Organizacji Narodów Zjednoczonych na rzecz dekolonizacji i pokoju w Saharze Zachodniej*, Poznań 2016.
7. Szepelak K., „Sprawa Sahary Zachodniej” – znaczenie instytucji sądowych Unii Europejskiej dla stosowania mechanizmu ocen skutków ochrony praw człowieka w sferze stosunków handlowych z państwami trzecimi, Kraków 2016.
8. Trawczyńska M., *Geneza i konsekwencje konfliktu w Bośni i Hercegowinie w latach 1992–1995*, Wrocław 2009.
9. Wasiuta O., *Czy zbrodnia ludobójstwa na Ukrainie w latach 1932-1933 to mit?*, Olsztyn 2007.

Źródła internetowe

10. *7 Dni Afryka: Wszystko o Saharze Zachodniej – wywiad z Bartkiem Sabelą*. Dostępne pod adresem: <http://afryka.org/wszystko-o-saharze-zachodniej-wywiad-z-bartkiem-sabela/>.

11. Bray T., *25 lat po masakrze w Srebrenicy. „Europa zawiodła”*. Dostępne pod adresem: <https://www.dw.com/pl/25-lat-po-masakrze-w-srebrenicy-europa-zawiod%C5%82a/a-54130742>.
12. Dzwonkowski R., *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947)*. Dostępne pod adresem: <http://old-panolipan.lublin.pl/wydawnictwa/THist9/Dzwonkowski.pdf>.
13. Parlament Europejski – Komunikat prasowy, *Wielki głód na Ukrainie był zbrodnią przeciwko ludzkości*. Dostępne pod adresem: <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+IM-PRESS+20081022IPR40408+0+DOC+PDF+V0//PL&language=PL>.
14. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:62012TJ0512&from=PL>.
15. <https://www.wojsko-polskie.pl/weterani/articles/historia-misji-n/2020-05-145-misja-narodow-zjednoczonych-na-rzecz-referendum-w-saharze-zachodniej/pdf/>.
16. <https://www.youtube.com/watch?v=mLsq0Rk8jnA>.
17. Mrówka P., *Masakra w Srebrenicy – zaniechania i okrucieństwo*. Dostępne pod adresem: <https://histmag.org/Masakra-w-Srebrenicy-zaniechania-i-okrucienstwo-11433/>.
18. Sipiński D., *Rozejm w Saharze Zachodniej zerwany. Będzie wojna?*. Dostępne pod adresem: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1978894,1,rozejm-w-saharze-zachodniej-zerwany-bedzie-wojna.read>.
19. Van Grieken-Baryłanka J., *Broni się, atakując muzułmanów*. Dostępne pod adresem: <https://dziennikpolski24.pl/broni-sie-atakujac-muzulmanow/ar/2724298>.
20. Woods Jr. T.E., *Wielki głód na Ukrainie*, tłum. P. Kot, Instytut Misesa – Fundacja Instytut Ludwiga von Misesa, 2004. Dostępne pod adresem: https://mises.pl/wp-content/uploads/2014/03/Woods_Wielki-glod-na-Ukrainie.pdf.

GENOCIDE OF THE 20th CENTURY

Summary: *The genocide of the 20th century contributed to many tragic events in human history. Several years life of the population brought forth many experiences in managing conflicts but also have showed us true contenance of man. It should be indicated that campaign and cultural conflict have impact on development and perception the people. Srebrenica, Great Famine in Ukraine and Western Sahara under a Moroccan reign shows a big problem which is genocide. That casus has wide range of activities. It is worth to add that the article helps to spot events in which people are forced to make unusual decisions that are and will be remembered for a lifetime. Taking problems showing inhuman a ways of considering another human, characterize different form attrition and describe the process of forced transoformation of agriculture which is known as collectivization.*

Keywords: *culture, genocide, collectivization*